

El català al
Tesoro de la lengua castellana o española
de Sebastián de Covarrubias (1611)

1. Covarrubias i la llengua dels valencians

El *Tesoro de la lengua castellana* representa el primer gran repertori unilingüe del lèxic castellà; l'obra marca així l'emancipació de la lexicografia castellana de la tutela d'aquells diccionaris bilingües, inventaris d'equivalències de llatí i romanç, que no sols preveïen per al vocabulari de la llengua vulgar una estructura excessivament limitada, sinó que li imposaven una nomenclatura a vegades poc adaptada a la seva pròpia realitat. A més d'aquest tret innovador del *Tesoro*, podríem enumerar-ne moltes altres excel·lències - per exemple, l'espai que concedeix a les locucions i dites, a les varietats escrites i parlades de la llengua - i esmentar-ne també alguns defectes, com l'evident falta de rigor en alguns aspectes; però d'altres estudiosos ja ho han fet,¹ i no és aquesta la nostra comesa.

El que ens proposem d'esbrinar en aquestes ratlles és el valor del cabal de mots catalans que figuren al *Tesoro*. És sabut que

Covarrubias coneixia una bona part de les varietats lingüístiques de la Península. Fill de Toledo, estudià a Salamanca i obtingué després una canongia a la seu de Conca; en aquests i molts altres llocs d'Espanya acostumava de fixar-se en les peculiaritats del parlar regional. També és de suposar que recollia informació indirecta sobre les varietats amb les quals no arribà a tenir un contacte personal. El fet és que al llarg de la seva vida Covarrubias s'apuntà un gran nombre de mots i expressions que no formaven part del castellà en el sentit estricte del terme. Així, doncs, podem trobar al seu diccionari una visió ja bastant diferenciada del mapa lingüístic de la Península.²

Una de les àrees de què arribà a tenir un coneixement molt directe és el Regne de València; quan ja era canonge a Conca, fou comissionat el 1597 a col·laborar en la creació de noves rectories a les zones valencianes habitades per moriscs, per tal que aquests poguessin ésser catequizats amb més eficàcia que fins aleshores.³ Encara que la seva missió no tingué gaire èxit, sabem que residí tres anys en aquelles terres, cosa que li permeté de familiaritzar-se amb el món dels moriscs⁴ i d'adquirir una certa pràctica del català.

Els mots recollits a València són relativament nombrosos, si tenim en compte que no constitueixen més que un element accessori del *Tesoro*. Pertanyen a les esferes més variades de la vida,

¹ Com a introducció general al diccionari de Covarrubias, vegeu MANUEL SECO: «El *Tesoro* de Covarrubias», a: MANUEL SECO: *Estudios de lexicografía española*, Madrid: Paraninfo, 1987, 97-110. Per a més informació bibliogràfica, remetem al nostre article «Sprachliche Norm und Varietäten in Sebastián de Covarrubias' *Tesoro de la lengua castellana o española* (1611)», a: Ricarda Liver / Ivar Werlen / Peter Wunderli (Hrsg.): *Sprachtheorie und Theorie der Sprachwissenschaft: Geschichte und Perspektiven; Festschrift für Rudolf Engler zum 60. Geburtstag*, Tübingen: G. Narr, 1990, 108-117.

² Vegeu el nostre estudi «Sebastián de Covarrubias y las variedades regionales del español. Sobre las precisiones geolingüísticas del *Tesoro de la lengua castellana o española*», que es publicarà a les *Actas del IIº Congreso Internacional de Historia de la Lengua Española*.

³ Cfr. A. GONZÁLEZ PALENCIA: «Datos biográficos del licenciado Sebastián de Covarrubias y Horozco», *BRAE* 12 (1925), 39-72, 217-245, 376-396 i 498-514; sobretot 55-59.

⁴ Al *Tesoro* figura també una serie de mots i conceptes que Covarrubias atribueix als moriscs, com *aliceres* (90a. 7) *almaizar* (94a. 47), *atauxia* (163b. 39), *cofin* (333a. 33), *duar* (487a. 3), *enjalma* (526b. 36), *tozal* (106a. 16) i *xenabe* (1015a. 31).

si bé destaquen sobretot els termes tècnics, com els de la botànica o del vocabulari de les institucions. Hem dit que Covarrubias arreplegà valencianismes; de fet, els elements caracteritzats com a valencians (uns 60) són una clara majoria en comparació amb els que l'autor atribueix explícitament al català o a Catalunya (una dotzena). Però s'ha de dir que les precisions geolingüístiques del nostre lexicògraf són sovint arbitràries: un element presentat com a valencià pot ben ésser del català general, i viceversa. D'altra banda, hi ha també mots, com per exemple *carrer*, que Covarrubias atribueix tant al català com al valencià. I en alguns casos es donen sense denominació d'origen lexemes que són exclusivament catalans, com *bugada*, o catalanismes més o menys estesos en certes varietats del castellà, com *bochín* (223b. 48) o *governalle* (652a. 38).

Alguna vegada el nostre lexicògraf parla també de la «lengua valenciana» (p. ex. 616b. 8), adoptant la ben coneguda separació entre el català del Principat i el valencià. La distinció, que tracta les dues varietats com si fossin llengües independents, estava ja ben arrelada a la consciència lingüística dels catalanoparlants d'aleshores⁵ i havia de dificultar durant molts segles la recuperació d'una visió més exacta de la realitat.

2. Ullada crítica al tractament lexicogràfic del català

Un primer tret característic d'aquest diccionari és la vacil·lació en la presentació formal dels catalanismes. Tot sovint els mots apareixen amb un ropatge fonètic castellà, així per exemple *clavario*, *escolano*, *estudio*, *fustero*, *quirnaldá*, *processado*, etc. Encara que en molts casos es tracta sens dubte d'una adaptació deguda al propi Covarrubias o a l'impressor, cal preguntar-se malgrat tot si algunes d'aquestes formes no representen una rea-

litat lingüística; és a dir, si l'autor no les podria haver sentit de boca de valencians catalanoparlants que s'esforçaven de parlar en castellà o de persones oriundes de les zones castellanoparlants del regne. Ens fa pensar en aquesta possibilitat el fet que Covarrubias cita també frases senceres en castellà, atribuïnt-les als valencians, com per exemple la següent: «El valenciano dize: Buen poso aya fulano, etc.» (878b. 27).

Hem trobat errors evidents, com *granela* per *granera* o *capt* en lloc de *cap*, i confusions de lexemes diferents: en una primera entrada, *migraña* és presentat correctament com a equivalent del cast. *axaqueca*, però en una altra apareix juntament amb fr. *migraine* per a traduir el cast. *granada*, lapsus que deu tenir a veure amb les variants *melgrana* o *milgrana* del cat. *magrana*. *Tozal* ve caracteritzat com a paraula dels moriscs valencians.

També resulta sibil·lina l'entrada *codón*, que preferim reproduir sencera: «En lengua valenciana vale lo mesmo que cotón, que en Castilla llamamos membrillo, y la conserva de la carne de membrillo, llaman codoñate.» (332a. 3). Donat que la informació es refereix essencialment als mots *codony* i *codonyat*, hi ha un element que destorba en aquest article, el mot *cotón*. La forma és poc coneguda en aquesta època; torna a aparèixer a *Autoridades* amb el sentit de 'tela de cotó molt ampla, pintada de diferents colors, a imitació de les de la Xina' i és caracteritzada com a «voz moderna tomada de los italianos y franceses». Què representa doncs *cotón* al *Tesoro*? Si l'interpretem com un reflex castellanitzat d'un terme català, el nostre lexicògraf haurà simplement confós *cotó* i *codony*; però si es tracta d'un mot castellà, podríem veure-hi un antecedent de l'estrangerisme enregistrat per *Autoridades*.

Hi ha encara més dificultats d'interpretació en aquests materials. En dues entrades diferents es reproduïxen dades sobre el nom de planta *quirnaldá* que procedeixen de la traducció castellana de la *Matèria mèdica* de Dioscòrides elaborada pel doctor Andrés Laguna:

⁵ Vegeu GERMÀ COLON: «Sobre noms de la llengua: valencià», a: GERMÀ COLON: *La llengua catalana en els seus textos*, Barcelona: Curial, 1978, t. 1, 60-71.

Elichryso es una yerva muy olorosa [...], de la qual ordinariamente hazen las donzellas guirnaldas, por donde en algunas partes de España, y principalmente en el Reyno de Cataluña, la suelen llamar simplemente guirnalda [...]» (110a. 13);

GIRNALDA. En el principado de Cataluña se dize la flor mançanilla bastarda, por hazerse della las girnaldas. (642a. 33).

Primer problema: el terme tradicional que en català designa una 'cadena de flors que hom penja com adorn' és *garlanda*, mentre que, segons Coromines, «l'intolerable castellanisme *guirnalda*» seria recent (*DECLIC* 4.371b); en segon lloc, cap de les dues formes no apareix als diccionaris *DCVB* i *DECLIC* en l'accepció que els presta Laguna, tot i que algun repertori de botànica modern fa esment del cat. *guirnalda* 'Helichrysum stoechas DC.'⁶ No hem pogut comprovar si aquesta informació es basa simplement en Laguna; pero com que en d'altres regions peninsulars *guirnalda* és també usat com a denominació de diferents flors, pensem que la remarca de Laguna no és totalment gratuïta.

3. Inventari de mots catalans

Oferim a continuació una llista dels catalanismes que hem trobat al *Tesoro*. Quan el mot emprat per Covarrubias no correspon a la forma estàndard, afegim aquesta darrera entre parèntesis quadrades. Segueixen entre parèntesis rodones les precisions geolingüístiques de l'autor, és a dir: arag. = aragonès, cat. = català, val. = valencià, o el signe +, quan no s'esmenta que es tracta d'un catalanisme. En lloc de citar les definicions de Covarrubias, sovint incorporades a un comentari més ampli sobre un mot castellà, hem preferit d'adquirir en cada entrada una breu caracterització semàntica en català; aquesta equival, però, a la descripció feta per l'autor i pot ésser, per tant, incompleta, poc precisa o àdhuc errònia (vegeu els apartats 1., 2. i 4.). En relació amb els

⁶ Cfr. A. CEBALLOS JIMÉNEZ: *Diccionario ilustrado de los nombres vernáculos de las plantas de España*, Madrid: Icona, 1986.

noms de plantes i animals, reproduïm també la traducció castellana, sempre que aquesta figura al diccionari.

Açarava [atzavara] (val.) 'àloe' (396b. 61).

Agua nefa [aiguanafa] (val.) 'aigua d'olor' (826a. 19).

Albacora (val.) 'figa-flor, bacora', cast. *brevia* (65b. 52, 235b. 60).

Albudeca (val.) 'mena de meló aigualit i insípid', cast. *badea* (69a. 48; 182b. 36).

Almudí (val.) 'magatzem públic on es mesura i ven el blat' (102b. 27).

Alna (val.) 'antiga mesura de longitud amb què es mesuren els tapissos' (115a. 57).

Apoca, firmar ~ (val.) 'signar un rebut' (312a. 64).

Artésano [artesà] (val.) 'el que té un ofici mecànic i es guanya la vida treballant amb les seves mans', equivalent de *menestral* (154a. 3).

Barraca (val.) 'mena de casa rústica que habiten els pescadors' (195b.33).

Bastages pl. [*bastaixos*] (val.) 'persones que tenen per ofici portar coses de pes a coll' (199a. 11; 627b. 9).

Borracha [borratxa] (val. i arag.) 'botella de cuir per a dur vi' (230b. 44).

Bugada / bogada (+) 'neteja de roba' (225a. 22; 243b. 52; 828b. 65).

Cadera [cadira] (val.) 'mena de seient' (261a. 60; 320a. 21).

Cama-roja (val.) 'xicaira', cast. *chicoria* (275b. 36; 434b. 60).

Capt [cap] (cat.) 'part superior del cos' (32b. 37).

Carrer (cat., val.) 'espai urbà destinat al trànsit' (272b. 12; 310b. 54), *carrer ample* (cat.) 'carrer principal' (272b. 13; 310b. 55).

Carta-nova (val.) 'narració en prosa o rimada d'algun succés notable que reciten els cecs pels carrers' (312b. 17).

- Chulla [xulla]* (val.) 'costella de moltó tallada de dues a dues que compra la gent pobra' (438b. 37).
- Clavario [clavari]* (val.) 'mena d'ofici o dignitat' (325b. 41).
- Coalla [guatlla]* (+) = cast. *codorniz* (328a. 26).
- Codón / Codoño [codony]* (val.) = cast. *membrillo* (332a. 3; 798b. 20).
- Congretes* pl. [*concret* m. sg.] (val.) 'certa classe de bunyol que mengem els nens' (349a. 65).
- Copó* (val.) 'gran pastís de carn' (354b. 42).
- Corragero [corretger]* (val.) 'el que fa corretges' (383a. 8).
- Corte [cort]* (val.) 'tribunal' (509a. 16).
- Daxça de las Indias [dacsá]* (val.) 'blat de moro', cast. *trigo de las Indias* (440a. 24).
- Derechos, hazer ~ [drets, fer ~ (?)]* (val.) 'pagar un impost i obtenir-ne el rebut' (452a. 57).
- Diputados* pl. [*diputat* sg.] (val.) 'persona nomenada per a algun càrrec' (475.b 58).
- Empaliar [empal·liar]* (val.) 'guarnir amb domassos' (337a. 10); *empaliada [empal·liada]* (val.) 'acció d'empal·liar' (337a. 10; 507b. 17).
- Encante [encant]* (val.) 'subhasta' (101a. 24).
- Escolano [escolà]* (val.) 'persona que ajuda a missa' (537b. 65).
- Estudio [estudi]* (val.) 'peça situada entre la planta baixa i el soterrani, destinada a biblioteca i gabinet d'advocat' (571b. 63).
- Fadrín [fadrí]* (val.) 'noi' (581a. 64).
- Falcia* (val.) = cast. *vencejo* (998b. 15).
- Foja [fotja]* (val.) 'mena d'ocell que viu a la vora de la mar i de les Ilacunes, com és ara l'Albufera' (605b. 42).
- Fustero [fuster]* (val.) 'persona que per ofici treballa la fusta' (616b. 8).
- Garvillar / Garbillar [garbellar]* (val.) 'passar gra pel garbell' (85b. 40; 629a. 32); *garbillador [garbellador]* (val.) 'persona que garbella el blat' (629a. 34).

- Gínjol [ginjoler]* (+) 'mena d'arbust', cast. *azufeifo* (40a. 34); *gínjoles* pl. [*ginjol* sg.] (+) 'fruit del ginjoler' (40a. 34).
- Girar* (cat.) 'moure's circularment' (641a. 8); *girao! [girau!]* (val.) 'torneu cap aquí!' (641a. 10).
- Granela [granera]* (val.) 'escombra' (537a. 64).
- Grao [grau]* (val.) 'punt de la riba que serveix de desembarcador' (657a. 43).
- Grida [crida]* (val.) 'publicació en veu alta de comunicacions d'interès general' (660a. 1).
- Guirnalda / Girnalda* (cat.) 'casta de flor que serveix per a fer garlandes', cast. *manzanilla bastarda* (110a. 21; 642a. 33).
- Hostal* (+) 'casa on pagant donen menjar i allotjament' (702a. 27); *hostalero [hostaler]* (+) 'persona qui té un hostal' (702a. 27).
- Lichen [liquen (?)]* (val.) 'durícia callosa que es forma als genolls de l'ase' (158b. 63).
- Maestre racional* (val.) 'cert funcionari reial' (351b. 28).
- Manestral [menestral]* (val.), v. *artesano*.
- Mangeta [mangueta]* (val.) 'xeringa emprada per a lavatives' (372a. 52).
- Matafaluga* (cat.) 'anís', cast. *matalaúga* (793b. 22).
- Mesada* (val.) 'salari d'un mes' (801b. 47).
- Migraña [migranya]* (val.) 'cefalàlgia unilateral' (171a. 41).
- Migraña [magrana]* (cat.) 'fruit del magraner', cast. *granada* (656a. 5).
- Oficial* (val.) 'provisor general' (835a. 38).
- Pagel [pagell]* (val.) 'casta de peix' (844b. 12).
- Palleta / pallets* pl. (val.) 'lluquet, tros de palla ensofrat que en acostar-se a una brasa, crema amb flama' (87b. 18; 844b. 37).
- Pavorde [paborde]* (val., arag.) 'cert dignatari a les catedrals de la Corona d'Aragó' (858a. 1).
- Porrate [porrat]* (val.) 'estacions i indulgències que es fan a certes esglésies situades fora de les muralles' (878a. 33).

- Poso: buen ~ aya fulano* (val.) 'que en tal en pau descansi' (878b. 27).
- Preboste [prebost]* (cat.) 'cap d'una comunitat' (879b. 15).
- Processado, estar ~* (val.) 'estar condemnat a mort' (513a. 39).
- Rajoles* pl. (val.) 'peces de ceràmica emprada per a fer paviments o cobrir parets' (176b. 25).
- Rat pennat [rat penat]* (val.) 'rata pinyada', cast. *murciélago* (820a. 39).
- Res: no vale ~* (val.) 'no val res' (365a. 10).
- Ruca* (cat.) 'mena de planta', cast. *oruga* (841b. 17).
- Seu* (val., arag.) 'catedral' (320b. 15; 938a. 65).
- Sor* (cat.) 'germana, tractament donat a les monges' (945b. 55).
- Torondó* (val.) 'bony' (434b. 3).
- Tozal [tossal]* (moriscs valencians) 'part alta d'una muntanya' (106a. 16).
- Verdet* (val.) = cast. *cardenillo* (306a. 37).
- Vergueta* m. (val.) 'algotzir' (1002a. 31).
- Vino de cañada [vi de canyada (?)]* (val.) 'vi que es treu amb un canó de la part alta de la bota' (287b. 55).

4. Interès de la documentació catalana de Covarrubias

Quines són les novetats que la relació dels catalanismes del *Tesoro* pot aportar al que ja se sap? D'una banda és veritat que aquests mots no constitueixen un corpus estructurat i que en poques ocasions trobem atestacions anteriors a les que han estat assenyalades fins ara.⁷ Hi ha algun mot que ha escapat a l'atenció de Coromines - Alcover i Moll no van tenir en compte el diccionari de Covarrubias -, per exemple *congrèt*, que *DCVB* documenta a partir de 1682 (Coromines diu 1862, *DECLIC* s. v.). Un altre

⁷ Per això no es troba, per exemple, entre les obres comentades per G. COLON i A.-J. SOBERANAS al seu *Panorama de la lexicografia catalana*, Barcelona: Enciclopèdia Catalana 1985.

mot, *torondó* 'bony', és tractat de manera contradictòria per Coromines: a *DCECH* s. v. *tolondro*, l'autor sembla dubtar de l'exactitud de la localització valenciana establerta al *Tesoro*; a *DECLIC* (8.620b) passa en silenci l'entrada de Covarrubias i esmenta només una ocurrència trobada en un manuscrit valencià del segle XVI, ja reproduïda a *DCVB*; ara bé, les dues atestacions plegades demostren precisament que, de fet, el mot va viure en terres valencianes. Sembla que ningú no s'ha fixat tampoc en *açarava* 'àloe', alteració d'*atzavara*, relacionat amb el cat. *sèver* (variant: *acéver*) i cast. *acibar*, del mateix sentit.

Són més freqüents les documentacions, no remarcades encara, d'accepcions especials de mots en principi coneguts. A part de *guirnalda*, que acabem d'esmentar, citarem *lichen* 'duresa callosa que es forma als genolls dels ases', *oficial* 'provisor general' i *processado* 'condemnat a mort'. També xoca l'extraordinària precisió amb què Covarrubias defineix una accepció especial d'*estudi*:

en Valencia llaman estudios lo que en Castilla llaman entresuelos, porque ordinariamente tienen en ellos sus libros los letrados y negocian allí, dexando el resto de la casa a su familia. (571b. 62)

Ja el *Thesaurus puerilis* d'Onofre Pou (1575) duu «estudis o entresuelos: inferiora cubicula» (*DECLIC*), però tot i això, les dades aportades pel nostre autor no haurien de faltar en una història d'aquest mot. Un altre cas: el mot *xulla* (Covarrubias escriu *chulla*) és corrent com a designació de diferents classes de carn, a més d'ésser la base derivativa del cast. *chuleta*. Ara bé, al *Tesoro* s'especifica que a València es tracta essencialment de costelles de moltó que menja la gent pobre.

La lexicografia i especialment les obres que es refereixen a l'època i a les llengües que ens interessin aquí, no acostumen a fer gaire cas dels derivats, compostos i lexemes complexos. En canvi, hem trobat que Covarrubias aporta sovint precisions interessants sobre aquest tipus de mots. Parla, per exemple, de *cartanova* 'narració en prosa o rimada d'algun succés notable que canten els cecs pels carrers', terme que no figura ni a *DCVB* ni a

DECLIC i que sembla referir-se al gènere poètic de les noves rimades, ben conegut a la literatura catalana.

En relació amb el val. *dacsa*, Covarrubias ofereix l'expressió *daxça de las Indias*; no l'hem trobat lexicografiada modernament, tot i que és important perquè demostra que als volts de 1600 *dacsa* era encara recent com a nom del blat de moro (segons *DECLIC*, *dacsa* es documenta en aquesta accepció a partir de 1606). *Hazer derechos* significaria a València «el pagarlos y sacar alvalá dellos», i *sacristán mayor*, 'tresorer d'una institució eclesiàstica'. Tampoc no ha estat recollida als inventaris l'expressió que correspon a *vino de cañada*, anomenat així perquè «en Valencia acostumbran sacar el vino por lo alto de la cuba, con una caña agujereada».

Per tot això pensem que, si bé el *Tesoro* no representa cap fita de primera importància dintre la tradició lexicogràfica catalana, no s'han de menysprear les informacions complementàries que proporciona a la història del lèxic en un sentit ampli.

Abreviatures i sigles

- Autoridades* = Real Academia Española, *Diccionario de Autoridades* [1726-1739], Madrid: Gredos, 1979.
- DCECH* = COROMINAS, J. / PASCUAL, J. A.: *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*, Madrid: Gredos, 1980 ss.
- DCVB* = ALCOVER, A. M. / MOLL, F. DE B.: *Diccionari català-valencià-balear*, Palma de Mallorca: Moll, 1928-1968.
- DECLIC* = COROMINES, J.: *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, Barcelona: Curial; La Caixa, 1980 ss.
- Tesoro* = SEBASTIÁN DE COVARRUBIAS: *Tesoro de la lengua castellana o española* [1611], Barcelona: Ed. Alta Fulla, 1987.